

Ст. н. с. д-р Николай Игов

ЗА ОСНОВАВАНЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И ЗА НЕГОВИЯ ПЪРВИ ДИРЕКТОР - ВЪПРОСИ И УТОЧНЕНИЯ

В резултат от дългогодишни проучвания на архивни документи, спомени на служители от Икономическия институт на БАН и лични впечатления е направен опит за изясняване на историята по създаването му. По-подробно са описани неизвестни или премълчавани моменти - приемствеността между Икономическия институт на БАН и Статистическия институт за стопански проучвания и Българското икономическо дружество, избирането, поне номинално, на Васил Коларов като негов първи директор на, икономико-политически "висини и падени" от дейността на първия му щатен директор академик Иван Стефанов. Направени са уточнения в биографичните данни на споменавани лица.

JEL: I20; I23; B32

През 2009 г. се навършват 60 години от създаването на първия икономически институт в рамките на БАН. Отбелязването на юбилейни годишнини обикновено е скучно и протоколно – посочват се познати и неинтересни мнения и факти, изричат се съответните поздравления и хвалби - и толкова.

В нашия случай мисля, че положението е друго. Най-малкото, защото възникват въпроси при уж отдавна установени неща. Те са породени от събраните с години немалко сведения от документи, материали и разговори.¹

¹ От прегледа на публикациите за Икономическия институт на БАН от основаването му досега проличава, че не е писано отделно и пълно за историята му. Може да се каже, че "прощъпалникът" в тази насока датира от октомври 1989 г., когато директорът проф. д-р ик. н. Кирил Киряков определи група от шест човека, която трябваше да напише справочник (паспорт) на Института и да го представи за печат до 30 януари 1990 г. (Заповед № 659 от 4.X.1989 г.). Обаче дойде 10 ноември. Сред бурите и враждите на никого не му беше до това да издава справочник (който все пак предадох в срок като ръководител на групата).

Събраните оттогава досега и ползвани в тази статия сведения са групирани според източниците им по следния начин: 1. Документи от Архива на Българската академия на науките; 2. Документи от канцеларията на Икономическия институт на БАН; 3. Данни от срещи (интервюта) с хора, работили в Института; 4. Литературни източници; 5. Документи, намиращи се в мен, плюс впечатления, натрупани от четиридесетгодишната ми работа в Института и тридесетгодишни "архивни дирения"; 6. Други мнения.

Благодаря на хората, отзовали се през 16-24 юли 2009 г. на запитванията ми – старши научните сътрудници I степен Росица Гочева, Красимира Кирова, Атанас Леонидов и Стефан Стоилов, бившите служители от Института Мария Алтимирова, Митанка Василева, Радка Димитрова, Свобода Димитрова, както и на Петя Костова за предоставените ми документи от канцеларията. Признателен съм на покойния ст. н. с. Иван Катинчаров за

Написаното тук е по-широко по тематика, тъй като през изследваното време основаването или закриването на съответните учреждения, назначаването или свалянето на директори и други подобни действия обикновено са последици не толкова от чисто научни причини, отколкото от политически. Това се отнася и за Икономическия институт на БАН. Ако не се отчитат политическите доводи за вземането на решенията за основаването му и за избирането на неговия първи директор и се изпадне в плен на едностранчиви, в случая чисто научно-икономически разсъждения, ще бъде допусната голяма грешка. В такъв случай ще бъде "икономисана", т.е. няма да бъде представена, съществената част от информацията и истината за тези решения. А това би било сериозен недостатък за всяко изследване, претендиращо за научност, пълнота и дълбочина.

Освен това по-подробно се описват премълчавани досега моменти, например от живота на първия щатен директор на института акад. Иван Стефанов. Направени са уточнения и в биографичните данни за някои от споменаваните лица. Те обикновено не се посочват изрично, за да не се претоварва текстът и да не се отвлича вниманието, но на места са много съществени. (Например в публикациите за Иван Стефанов наред с другото най-често се пише, че е общественик, обществен деец. Ала ако се стремим най-пълно да отразим истината за него, веднага трябва да се добави, че той също е научен, партиен и държавен деец, тъй като е директор на Икономическия институт на БАН, член на ЦК на предходника на БКП - БРП (к), и министър на финансите! За историците такова охарактеризиране (класифициране) е азбучно, задължително положение. Полезно ще бъде към него да се придържат и икономистите.)

Чий приемник е Икономическият институт на БАН?

За негов предходник обикновено се смята Българското икономическо дружество (БИД).² То е обществена организация на представители на икономическата мисъл и стопанската практика. Учредено е в София на 11 юни 1895 г. (от 2005 г. този ден е постановен като професионален празник

неговите първостепенни сведения, получени още през 1990 г. За жалост навремето не се сетих да говоря с акад. Иван Стефанов, проф. Петър Шапкарев и други колеги, познаващи историята на Института от по-ранни години.

За яснота вместо "Икономически институт на БАН" често ще пиша "Институт". Използвал съм следните съкращения при цитиранията на архивни източници: АБАН – Архив на Българската академия на науките; а.е. – архивна единица; б.д. – без дата; б.и. – без име или автор; к – капитализъм; л. – лист; оп. – опис; с – социализъм; ф. – фонд; ЦПА - Централен партиен архив.

² Вж. Икономическият институт при БАН през периода 1980-1991 г. – Икономическа мисъл, 1992, N 8, с. 102; Чанкова, Л. Водещо звено на икономическата наука в България (по случай 55 години от основаването на Икономическия институт на БАН). – Икономическа мисъл, 2004, N 5, с. 112 (освен БИД тук като предшественик на Института е споменато и Дружеството на икономистите-академици).

на икономистите). Сред неговите председатели е и Иван Стефанов. В края на 1948 г. на годишно събрание се взема решение дружеството да прекрати дейността си. Неговите активи и пасиви, както и отделни служители (сред които Стоил Сукманджиев - секретар на БИД, по някои мнения) са прехвърлени към Икономическия институт. След това дейността му замира и той съществува най-вече като име до януари 1950 г. Фактическите причини за изчезването на БИД са предимно политически.³ Негов продължител от 1964 г. става Дружеството на икономистите в България, а от 1990 г. - Съюзът на икономистите в България.

Една от слабо познатите, но интересни версии за създаването на Икономическия институт на БАН е, че негов "кръщелник" е Статистическият институт за стопански проучвания (СИСП). Нека кажем няколко думи за това почти неизвестно днес учреждение. През 1932 г. проф. Оскар Андерсон⁴ - един от най-уважаваните статистици в Източна и Централна Европа, работещ тогава във Висшето търговско училище (ВТУ)-Варна, в лична среща в Будапеща с ръководители на американската фондация "Рокфелер" води разисквания за създаването на научен институт към въпросното варненско училище. С течение на времето обаче става ясно, че не могат да се наберат нужните за целта средства. През 1934 г. и Софийският държавен университет прави постъпки пред фондацията да финансира създаването на институт за стопански изследвания. От клона на тази фондация в Париж поставят предварителни условия и най-вече изискват доказателства за участието на български банки в начинанието. В крайна сметка е решено да се основе такъв институт в столицата. Освен от фондацията финансова подкрепа се осигурява и от Българската народна банка, Българската земеделска и кооперативна банка, Съюза на популярните банки и др. Подготвителната работа е извършена от проф. О. Андерсон, който става първият директор на СИСП. През януари 1935 г. излиза официалната Наредба-закон за създаването на Статистическия институт за стопански проучвания към Софийския държавен университет.⁵

³ Не случайно преди 10 ноември 1989 г. БИД е смятано за обществена организация на буржоазната икономическа мисъл, водеща борба срещу марксисткото икономическо учение (Икономическа енциклопедия. Т. 1. С.: Наука и изкуство, 1984, с. 164). За БИД вж. още: Енциклопедия България. Т. 1. С.: БАН, 1978, с. 554; Икономическа енциклопедия. С.: Наука и изкуство, 2005, с. 83.

⁴ Оскар Николаевич Андерсон (1887-1960) – руски, български и германски статистик и икономист, научен деец, професор. През 1922-1941 г. работи в България, отначало във ВТУ-Варна. След 1930 г. е съветник към Обществото на народите. Основател и първи директор (1935-1941) на Статистическия институт за стопански проучвания към Софийския държавен университет. От 1942 г. работи в германски университети (Икономическа енциклопедия. С.: Наука и изкуство, 2005, с. 43; *Радилов, Д.* Живот и научна дейност на проф. Оскар Н. Андерсон. - Икономическа мисъл, 2002, N 5, с. 94-99).

⁵ Държавен вестник, 21.I.1935 г., бр. 14. Смятаме за неточно твърдението в едно подробно проучване за дейността на Рокфелеровата фондация в България, че без резултат останали постъпките на Софийския университет фондацията да финансира създаването на институт

Този институт работи с малък щатен състав (до осем човека), като при необходимост привлича и нещатни сътрудници. Той има свое издание - "Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет", в което публикува свои изследвания и Иван Стефанов. Последният негов директор е проф. Тодор Владигеров.⁶

В СИСП работят и някои наши "екзотични авторитети" като Рашко Зайков и Асен Христофоров. Днешен негов продължител и донякъде наследник е създаденото през 2006 г. "Сдружение за статистически изследвания".⁷

След Втората световна война фондация "Рокфелер" поставя условие СИСП да дава сведения за нашата икономика на западни представители в България във връзка с изплащане на репарациите.⁸

за стопански изследвания (*Величков, Ал.* Американската благотворителност в България между двете световни войни. С.: УИ "Св. Климент Охридски", 1994, с. 128).

⁶ Тодор Андреев Владигеров (1898-1967) – икономист, научен деец, дипломат, член-кореспондент на БАН (1958). Професор във Висшия финансово-счетоводен институт в София (1938-1944), Висшия икономически институт "Карл Маркс" (днес Университет за национално и световно стопанство) (1944-1961, с прекъсвания). Директор на СИСП (1943-1947). През 1948-1951 г. е посланик на България в Париж, а през 1951-1952 г. - ръководител на българската делегация в ООН. Заместник-директор (1953, 1956-1967) и директор (1954-1955) на Икономическия институт на БАН. (Енциклопедия България. Т. 1. С.: БАН, 1978, с. 695; Икономическа енциклопедия. Т. 1. С.: Наука и изкуство, 1984, с. 200).

⁷ *Димитров, Ал.* Учредяване на българско "Сдружение за статистически изследвания". - Икономическа мисъл, 2006, N 5, с. 139-142.

Рашко Зайков (1901–1982) е физик и математик, професор. Роден е в Бургас. Учи и специализира теоретична физика под ръководството на Алберт Айнщайн. Връща се в България през 1928 г. Има важни научни разработки по теорията на относителността. Работи като статистик-математик в СИСП, а през 1942-1944 г. - в заводите "Фау" (според негови близки - по създаването на атомната бомба). От 1953 г. работи във Физическия институт на БАН, <http://www.balgari.bg/nauka/fizika/245-rashko-zaikov>

Асен Георгиев Христофоров (1910-1970) е икономист и писател, професор. Роден е в Пловдив. Учи в Берлин и Истанбул. Първият българин, завършил Лондонския икономически институт. Специализира в Кеймбридж и Оксфорд. На 35 години става професор по финансови и административни науки в Софийския университет. През 1935-1938 г. работи в Главната дирекция на статистиката. Според някои той създава Статистическия институт за стопански проучвания. Банкерът Атанас Буров казва, че с идването му в университета икономическата наука станала съизмерима с тази, за която мечтаел, http://www.plovdivguide.com/figures/fig.php?id=519&lang_id=2&alpha=

⁸ Тези сведения са от Иван Серафимов Катинчаров, който ми довери, че наистина е "осведомявал" щатския представител у нас Мейнард Барнс. Единствената ми интересна среща-интервю с този около 75-годишен мъж беше на 21 март 1990 г. Той е икономист, доктор на науките от Гренобълския университет (Франция). В "стария институт" (както наричаше СИСП) е научен секретар от 1943 до закриването му през 1947 г. Работи в Икономическия институт на БАН. Съветник по финанси и кредитно право на министъра на индустрията в Алжир (1964-1966). Преподавател по икономика на промишлеността в политехниката в Алжир до 1969 г. Поради уникалността на много от спомените на Ив. Катинчаров като единствения свидетел, работил и в "стария" Статистически институт за стопански проучвания, и в "новия" Икономически институт на БАН, си позволявам малко по-широко да се позовавам на него.

За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор...

“Старият институт” СИСП се помещава в овехтяла постройка до Софийския университет. Когато сградата е разрушена от англо-американските бомби през войната, той се премества в апартамент на улица “Венелин”. Институтът е закрит през септември 1947 г. от министър Иван Стефанов пак най-вече по политически причини, тъй като е финансиран от тогава враждебните ни САЩ.

Във връзка с целите на статията е важно да се обърне внимание как служилият и в двата института Ив. Катинчаров нарича първия “стария институт”, в смисъл, че Икономическият институт на БАН е новият, наследил СИСП.

От представените дотук данни може да се направи изводът, че Статистическият институт за стопански проучвания е предшественик на Икономическия институт на БАН “идейно” (за основаването на втория институт голяма организационна роля имат двамата последни ръководители на СИСП Тодор Владигеров и Иван Катинчаров; налице е и силна първоначална приемственост в имената на двата института) и кадрово (в новия институт постъпват на работа поне половината служители на СИСП). Той обаче не може да се смята за “донор” в имуществен смисъл. Тук място имат Българското икономическо дружество и др.

Как и кога е основан Икономическият институт на БАН? “Кръщелните имена” на Института

Сега единственото срещано мнение е, че Икономическият институт на БАН е основан през 1949 г. Ако обаче човек се разрови повече из архивите и се съобрази с мнения и спомени на хора, работили в Института по това време (или близко до този период), може да забележи неща, които непременно трябва да се доизясняват. Например в началото на демократичното управление след 10 ноември директорът на Икономическия институт на БАН Кирил Киряков пише, че Институтът е създаден през 1948-1949 г.⁹

Съществуват обаче сведения, че след закриването на Статистическия институт за стопански проучвания последните негови ръководители Т. Владигеров и Ив. Катинчаров правят изложения до втория човек в Народната република акад. Васил Коларов, няколко пъти ходят при него и ходатайстват да се създаде нов институт в рамките на Българската академия на науките. В резултат от техните усилия, както и на ръководството на БАН периодът от декември 1947 до декември 1948 г. е борба за създаване на такъв институт към Академията.

⁹ 22.VI.1990 г., ст. н. с. I ст. Кирил Киряков, директор на Икономическия институт на БАН – Президиум на БАН, изложение “Работата, задачите и перспективите на развитието на Икономическия институт на БАН”. – Документ от канцеларията на Икономическия институт на БАН, л. 1. Копие. Машинопис.

В първия в историята на БАН научен план (за 1948 г.) е записано, че Академията едва ли би могла да реши в пълна степен възложените ѝ от Закона за БАН и правителството задачи, ако не бъде създаден Икономически институт. За тази цел тя е направила изложения до Министерския съвет за създаването му, като бъдат слети редица съществуващи и нерационално работещи извънакадемични икономически институти.¹⁰

Следователно от 1947 г. има идеи да се създаде Икономически институт. С тази цел БАН вече праща изложения до държавните власти.

Това се потвърждава от друг документ на висшия управленски орган на Академията - Управителния ѝ съвет. Става дума за писмо от следващата 1948 г., в което се докладва за годините на основаването на тогава двадесет и четирите института от БАН, броя на щатните научни сътрудници в тях и на издадените научни трудове.¹¹ В писмото е записано буквално: "№ 17. Институт за стопански проучвания: година на основаването - 1947 г.". И на следващия лист: "През тази година се реши с новия бюджет за 1949 г. да бъде преименуван Институтът за стопански проучвания на Икономически институт."

Да добавим за пълнота, че в този документ № 17 липсват данни за постоянен научен състав (щатни научни сътрудници) в института и за издадени научни трудове - в графите за тях има знак минус " - ".

През пролетта на 1948 г. е докладвано за Писмо № 1-2835 от 12 април от Комитета за наука, изкуство и култура, който дава съгласие да се създаде Икономически институт при Академията.¹²

В края на 1948 – началото на 1949 г. се формира новият "Стопански институт". Той има трима щатни сътрудници – Т. Владигеров, Ив. Катинчаров, Ст. Сукманджиев. Нещатни сътрудници са Ж. Натан, Д. Тошев, Т. Поляков, Ан. Тотев и др.

От казаното дотук проличава непоследователността в наименоването на новия институт. През 1947-1948 г. се появява първото му име - Институт за стопански проучвания (виждаме, че от Андерсоновия Статистически институт за стопански проучвания е махната само първата дума). През 1948-1949 г. той е наричан смесено – Стопански, Икономически и дори Стопанско-финансов институт. Например през януари 1948 г. Управителният съвет на БАН разисква въпроса да се отпуснат сметачни машини за нуждите на няколко института, сред които и на Икономическия. Само след месец пак там се разглежда молбата на Петър Ст. Маринов да

¹⁰ Б.д. [От съдържанието става ясно, че става дума за 1947 година – б.а.,Н.И.]. Управителен съвет на БАН – Министерски съвет. Научен годишен план на БАН за 1948 година за научно-изследователската дейност. - АБАН, ф. 1, оп. 3, а.е. 2, л. 5. Копие.

¹¹ 29.XI.1948 г., БАН (началник на канцеларията Любомир Павлов) – Държавна планова комисия. Писмо № 3539. - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 4, л. 61-62. Копие.

¹² 16.IV.1948 г. Дневник № 467 за заседание на Управителния съвет на БАН. - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 41. Оригинал.

За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор...

бъде назначен за старши асистент вече в Стопанско-финансовия институт при Академията. Решено е това заявление да се остави без последствие – главната причина е, че този институт дотогава все още не е формиран. А през пролетта на същата година председателят на БАН акад. Тодор Павлов пише за Институт за стопански науки и проучвания.¹³ От архивни документи се вижда, че чак към декември 1949 г. се утвърждава името “Икономически институт на БАН”.

В крайна сметка стигаме до следното заключение:

През 1947-1948 г. първият икономически институт в рамките на БАН отначало се нарича Институт за стопански проучвания, като своеобразен наследник на Рокфелерово-Андерсоновия Статистически институт за стопански проучвания. През 1949 г. той придобива имуществото на Българското икономическо дружество и към края на годината се преименува окончателно (вероятно и под съветско влияние) в Икономически институт на (при) БАН. Тук трябва да се даде заслужено признание на немалкото усилия на бившите ръководители на СИСП Тодор Владигеров и Иван Катинчаров, както и на втория човек в държавата Васил Коларов и председателя на БАН Тодор Павлов за създаването на няколкото “разновидности” на института.

Къде се помещава първоначално Икономическият институт на БАН? Сградата на улица “Аксаков” 3 – история

Според някои в началото Икономическият институт няма “местожителство”, а се помещава в сградата на БАН, защото най-напред са се занимавали най-вече с организационна, а не с научна работа. След това се премества в апартамент на улица “Левски” 4, бивша собственост на БИД.

На 25 август 1949 г. жилищна комисия разглежда жилищно дело № 3177/1949 г. и решава: Настанява Българска академия на науките - Стопански институт в апартамента на ул. “Левски” 4, IV етаж, за съвместно ползване с Българското икономическо дружество.¹⁴ Сега тази пететажна (без приземния - партерния етаж) сграда се намира на ул. “Дякон Игнатий” № 4. Институтът се е помещавал в четиристаен апартамент.

Относно сградата на улица “Аксаков” № 3, в която Икономическият институт на БАН се премества през август 1956 г., по някои сведения в нея най-рано се помещава немско или австрийско застрахователно дружество.

¹³ 12.I.1948 г. Дневник № 458 за заседание на Управителния съвет на БАН. - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 1, 4. Оригинал; 13.II.1948 г. Дневник № 465 за заседание на Управителния съвет на БАН. - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 16. Оригинал; Вж. бел. 22.

¹⁴ 15.XI.1949 г. Столичен народен съвет. Решение № 3177. - Документ от канцеларията на Икономическия институт на БАН, л. 1, 3. Оригинал.

Вероятно през 30-те години в сградата се намира Главното управление на статистиката (тогава там работи бъдещият професор от Института Петър Шапкарев). По други непотвърдени мнения през 1934 г. в същото здание превратаджиите-звенари на Кимон Георгиев провеждат тайни срещи. Девети септември заварва там IV полицейски участък, а след смяната на властта тя става участък на МВР.

От 1952 г. на улица “Аксаков” 3 се нанася Главното управление по въпросите на литературата и издателствата (Главлит) при Министерския съвет. Това е цензурно учреждение, което по съветски образец въвежда цензура над печата (книгите). Началник става Елена Гаврилова.¹⁵

Българският Главлит е закрит на 1 август 1956 г.¹⁶ – официално поради намаляване на въпросите, представляващи държавна тайна, забранени за публикуване. Сградата и движимото му имущество се предават безвъзмездно на Икономическия институт при БАН (от партерния до третия етаж плюс движимия инвентар), “Земиздат” (четвъртия етаж) и т.н. Необходимите щатни бройки и фонд “Работна заплата” за техническия и помощния персонал на Икономическия институт се вземат от тези на Главлит.

От документацията по настаняването на института на ул. “Аксаков” 3 проличава голямата заслуга на новия директор проф. Кръстьо Добрев. Тогава съставът е 40 човека, от които 26 научни работници.

Въз основа на Постановление № 258 след половин година е сключен предавателен протокол. С него Министерството на финансите предава, а БАН приема безвъзмездно сградата на ул. “Аксаков” № 3, застроена върху част от общото дворно място на Държавния застрахователен институт.¹⁷ Постановлението и предавателният протокол служат за издаването на акт № 8521 от 1972 г., който обявява за държавен недвижимия имот в София – стара сграда на улица “Аксаков” 3, включващ 5 етажа и застроена площ 273.65 кв. м.¹⁸

От 1963 г. Икономическият институт на БАН държи допълнително 10 стаи на ул. “Бенковски” 10, дадени от Геологическия институт и Института

¹⁵ Тази “цензорка № 1” е колоритен образ. Освен ръководителка на Главлит тя по-късно е и единствената досега жена - шеф на БТА. Умира около 2005 г.

¹⁶ 21.VII.1956 г. Постановление № 258 на Министерския съвет за закриване на Главното управление по въпросите на литературата и издателствата. - Документ от канцеларията на Икономическия институт на БАН., л. 1-2. Препис-извлечение [Тези преписи са два, а не един, но на различни места – при това с различно извлечение текст. В единия препис датата е 20 юли. Вземам датата 21 юли, защото в по-късни официални документи се цитира само тя – б. а., Н. И].

¹⁷ 18.I.1957 г. Предавателен протокол на недвижим имот, находящ се на ул. “Аксаков” № 3, София. – Документ от канцеларията на Икономическия институт на БАН, л. 1. Препис.

¹⁸ Акт № 8521/8.II.1972 г. за държавна собственост на недвижим имот. СГНС-Ленински народен съвет. – Документ от канцеларията на Икономическия институт на БАН, л. 1. Оригинал.

За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор...

по архитектура. През 1970 г. тези стаи са причислени към Зоологическия институт и скоро - след заповед от 15 юли 1970 г., Икономическият институт ги освобождава.

След "Земиздат" на четвъртия етаж се нанася Институтът по български език. Възникват тежки спорове между двата института за собственост в сградата. В крайна сметка управата на БАН го предоставя на Икономическия институт.¹⁹

От направените досега разяснения може да се заключи, че създаването на Икономическия институт на БАН има за функционални и имуществени предходници: 1. Статистическия институт за стопански проучвания – организационно (последните ръководители на СИСП Т. Владигеров и Ив. Катинчаров успешно ходатайстват пред В. Коларов да се създаде академичният институт; Владигеров върши организационна работа в началото на формирането), по наименование (със силна първоначална приемственост в имената), кадрово (поне половината от състава на СИСП влиза в Икономическия институт); 2. Българското икономическо дружество - чрез имуществото и част от кадрите си; 3. Министерството на финансите (чрез сградата) и Главното управление по въпросите на литературата и издателствата (Главлит) – чрез част от имуществото и от помощния персонал.

Ръководител, директор и управляващ Икономическия институт на БАН

Според някои свидетелства на първо време в новия институт на БАН фактически управляващ (нещо като временно изпълняващ длъжността) е Тодор Владигеров.²⁰ Това е доста вероятно, тъй като по това време Васил Коларов и Иван Стефанов заемат много по-отговорни правителствени длъжности. Същевременно Владигеров би могъл да върши тази дейност само до средата на юни 1948 г., тъй като от 20 юни с.г. става пълномощен министър на България в Париж. Най-вероятно след това до избирането на щатен директор основната част от управленската работа поемат Иван Катинчаров и Стоил Сукманджиев, станал през 1949 г. главен уредник (равносилно тогава на заместник-директор) на Института.

От голяма важност за изясняване на въпроса за директора на Института е писмо от 1948 г. от председателя на БАН акад. Тодор Павлов до външния министър акад. Васил Коларов.²¹ Т. Павлов пише буквално: "Още

¹⁹ 11.X.1972 г. Протокол № 46 от заседание на Президиума на БАН. – Документ от канцеларията на Икономическия институт на БАН, л. 1. Препис-извлечение.

²⁰ По сведения на Иван Катинчаров.

²¹ Б.д. [На л. 41 има писмо от 30 март 1948 г.а, а на л. 43 – от 29 май. Така че писмото на л. 42 е след 30 март и преди 29 май 1948 г. –б.а., Н.И.]. Б.и. [Това е академик Тодор Павлов – б.а., Н.И.] – министър Васил Коларов, писмо. - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 4, л. 42. Чернова.

в началото на настоящата година биде решено да се учреди институт за стопански науки и проучвания при Философско-правния и стопански клон на Академията. За ръководител на този институт бидохте избрани Вие.” Поради недостиг на стопановеди в БАН създаването на Стопанския институт за момента е отложено. Т. Павлов се надява, че с избирането на нови академици той ще може да се учреди. Скоро Философско-правният и стопански клон решава да помоли Коларов “като ръководител на Стопанския институт, макар той да не е още напълно конституиран”, да свика заседание през септември, за да се обсъди петгодишният научен план на института.

Оттук става ясно, че в началото на 1948 г. за ръководител на института (за който шефът на БАН в това писмо ползва две имена – Институт за стопански науки и проучвания и Стопански институт) е избран Васил Коларов! Причина за такъв избор може да се смята желанието на Академията да си подсигури ключова подкрепа в лицето на втория човек в държавата, при това академик и доктор на икономическите науки. Затова е решено В. Коларов да бъде директор на Икономическия институт “формално”, за да може по-лесно да се създаде Институтът.²²

Междувременно на заседание на 7 април 1949 г. Правно-стопанският клон на Академията избира за ръководител на Стопанския институт Иван Стефанов, тогава министър на финансите. На 11 април Управителният съвет на БАН потвърждава този избор.²³

Поради закъснялото избиране на директор на Института едва през юли е съставен план за работата на Стопанския институт при БАН за 1949 г. В него са включени 14 теми. Съставът наброява около тридесет и осем човека, вкл. нещатните, и е подписан от директора Ив. Стефанов и главния уредник Ст. Сукманджиев.²⁴

²² Ходатайството на Т. Владигеров и Ив. Катинчаров именно пред В. Коларов, а не пред някой друг силен на деня, може поне частично да се обясни чрез любопитно твърдение. Владигеров има връзки в Берлин с В. Коларов още през 20-те години. През 1934 г. той заминава за Москва като служител в Коминтерна. Там е стреснат от репресиите и решава да се върне в родината. За целта му е нужен паспорт за излизане от СССР. През 1941 г. Коларов тайно му дава нови паспорти за него и жена му и му внушава да побързат да заминат... Така че Васил Коларов спасява неговия живот... (Ангелов, Зл. Комунизмът и угризенията на един по неволя виновник. С., 2002, <http://liternet.bg/publish7/zangelov/> (този автор е сестрин внук на Клер, жената на Т. Владигеров).

Уместно е да се спомене твърдението в някои справочници (Икономическа енциклопедия. С.: Наука и изкуство, 2005, с. 107), че Т. Владигеров е началник на кабинета на министър-председателя В. Коларов. То се нуждае от уточняване, тъй като Коларов е на този пост от юли 1949 до януари 1950 г., през което време Владигеров е дипломат в Париж.

²³ Б.д. [7.IV.1949 г. – б.а.,Н.И.]. Дневник за протоколи за заседание на Правно-стопанския клон на БАН. - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 16, л. 82. Чернова; 11.IV.1949 г., Дневник № 492, заседание на Управителния съвет на БАН - АБАН, ф. 1, оп. 1, а.е. 16, л. 89.

²⁴ 13.VII.1949 г. План за работата на Стопанския институт при БАН за 1949 г. - АБАН, ф. 1, оп. 3, а.е. 6, л. 157-158. Оригинал.

Съществува друга версия, че Икономическият институт на БАН е основан по инициативата на самия академик Иван Стефанов през септември 1949 г., както може да се подразбере от негови интересни и доста слабо известни спомени.²⁵ При суровата кампания по преследване на титовисти и врагове на СССР, настанала в България през 1949 г., той е принуден да подаде оставка като финансов министър на 4 август и на 8 септември предава министерството на Петко Кунин. Ив. Стефанов отдавна замислял създаването на единен икономически институт в системата на БАН. За изпълнение на намерението си той събира в сградата на Академията 15-20 изтъкнати икономисти и разяснява замисъла си. Такъв институт трябва да проучва най-важните въпроси, които поставя строителството на социализма в България. Предложението му е прието единодушно. Стефанов се заема да направи изложение пред Политбюро на ЦК на БКП и председателя на Академията и по-късно го реализира. Понататък той казва нещо, което при задълбочен поглед звучи не много разбираемо, поне относно датирането на разсъжденията му и очаква бъдещо разясняване: “Неотдавна узнах, че Политбюро е дало съгласието си за този институт, че Президиумът е решил да се създаде този институт и че аз съм бил назначен за негов първи директор преди арестуването ми.” Тъй като Иван Стефанов е арестуван на 20 септември във връзка с бъдещия, наричан от някои “шантажен процес” срещу Трайчо Костов и групата му, излиза, че той е назначен за директор на института през приблизителния интервал 10-19 септември 1949 г.

Въз основа на тези мисли на Ив. Стефанов някои изграждат следната схема: планът на бившия министър Стефанов е одобрен от инициативното събрание на видни учени-икономисти. Академикът е определен за ръководител, а Ст. Сукманджиев – за секретар на инициативната група: “Това квалифицира Ив. Стефанов като пръв директор на Икономическия институт на БАН.”²⁶ Твърдението за такова “квалифициране като пръв директор” не звучи сериозно – най-малкото защото за целта е необходимо одобрение, санкция от Управителния съвет на БАН. А такова тук липсва. Важно е и друго: от цитираните по-рано документи се разбира, че той вече е избран за директор на Икономическия институт на 11 април 1949 г.²⁷ Ето защо не е вярна версията за

²⁵ Б.д. [От съдържанието на този документ се разбира, че Ив. Стефанов разказва своите спомени след 1960 г., тъй като говори за повторното си възстановяване в БКП, което става през 1961 г. – б.а., Н.И]. Стенограма от Института по история на БКП на спомени на акад. Иван Стефанов за дейността му като член на БКП 1919-1957 г. - АБАН, ф. 138 с “Академик Иван Стефанов”, оп. 1, а.е. 7, л. 51-53. Оригинал. Машинописен превод.

²⁶ Шапкарев, П. и П. Найденова. Академик Иван Стефанов – виден учен и общественик. – В: Шапкарев, П. и др. Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С.: БАН, 1999, с. 11.

²⁷ Автобиография на проф. Иван Стефанов Матеев, действителен член на БАН. 29 ноември 1959 г., л. 3. Чернова, Намира се у мен. Вж. бел. 23.

“квалифицирането” на акад. Иван Стефанов като първи директор на института.

От посочените данни и разсъждения може да се направи неочакван извод: Васил Коларов е обявен за първи ръководител на Икономическия институт на БАН, макар и само номинално, формално (тогава Институтът практически съществува по-скоро като име, а не като учреждение или състав), а Иван Стефанов е “официализиран” като първи щатен директор на 11 април 1949 г. И при неговото управление първоначално няма постоянен състав на Института.

Първият директор на Икономическия институт на БАН Иван Стефанов – икономико-политически висини и падени

За научната дейност на акад. Иван Стефанов, от чието рождение през 2009 г. се навършват 110 години, е известно много.²⁸ За неговата работа като висш стопански ръководител обаче е писано доста по-малко, а за бурните му политически перипетии – почти никак. А има много какво да се каже и разисква, особено за последните (да ги нарека малко по-свободно “икономико-политически”). Например защо първият постоянен (щатен) директор на Икономическия институт на БАН се оказва с най-краткотраен мандат от всички негови директори досега – само пет месеца? Защо той като министър на финансите и директор на Института е арестуван, изтезаван и съден, и то по време на власт, за чиито идеали се бори и е гонен десетки години? Повечето хора преди 10 ноември се пазеха от тази рискована тема или, ако говореха, то беше като при табу – едно от многото навремето. Сега пък, при по-голямата свобода се стига до друга крайност – да се представя “червеният професор” едва ли не за демократ-антикомунист или за монархист. Появява се поредното пребоядисване - всичко “черно” при една власт се провъзгласява за “бяло” при друга, и обратно.

И тъй като в науката стремежът трябва да бъде обективност, а не субективност, “снимка, а не рисунка”, редно е да се изясняват отбягвани моменти от неговата дейност. Още повече, че по време на социализма назначаването на директор на “идеологически” институт, както вече беше посочено, обикновено се дължи повече на политически причини. Ето защо ще отразя, въз основа на документи и спомени на хора, познавали Иван Стефанов, тази парлива част от битието му.

Взре ли се човек в биографията на държавния и научен деец академик Иван Стефанов (хаджи) Матеев²⁹ (1899-1980), ще забележи, че поне поло-

²⁸ От последните статии на тази тема вж. *Николова, Н.* Научното наследство на видния български статистик, икономист и общественик акад. Иван Стефанов (110 години от неговото рождение). – *Икономическа мисъл*, 2009, N 2, с. 108-111.

²⁹ Той открай време се наричаше и подписваше Стефанов, а не с фамилното си име.

За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор...

вината от зрялата част на осемдесетгодишния му живот минава бурно, във “висини и падани”. Станал член на Компартията още 20-годишен, служил в съветски търговски представителства в чужбина, на върха на кариерата си той е съден и затворен за “пришит” му антисъветизъм! Ив. Стефанов е изгонен от Германия, а после арестуван и три пъти уволняван в България по времето на царизма (или както днес пишат – коронованата демокрация) за нелегална дейност. С нестабилно професионално положение преди революцията на 9 септември 1944 г., след тази дата той се издига стремително - управител на БНБ, директор на “Храноизнос”, депутат в VI Велико народно събрание, член на Централния комитет на БКП. Броени месеци след като става директор на Икономическия институт на БАН, преживява най-големите си теглила - осъден е в скалъпения процес “Трайчо Костов”. Освободен предсрочно от затвора, той постепенно придобива научен и обществен (но не политически) статут.

Една от причините за перипетиите в зенита на държавническата му кариера, когато става и директор на Института, е участието на Иван Стефанов в скандално известните българо-съветски търговски преговори в началото на 1945 г. По-подробно мнение можем да си съставим от излезли неотдавна изследвания и източници, както и от спомени на самия Иван Стефанов, почти неизвестни досега.³⁰

Българската търговска делегация пристига в Москва на Нова година – 1 януари 1945 г. Първоначално Иван Стефанов не влиза в тринадесетчленния ѝ състав. Преговорите не минават безоблачно, както би могло да се очаква. От една страна, е очебиен естественят търговски стремеж на всяка от страните да продава скъпо, а да купува евтино. Има обаче и принципни различия – в СССР цените са стабилни, а в България – не. Съветските делегати искат мостри, спецификации и анализ за български стоки, питат за цените им. Българските делегати отговарят, че им е наредено, ако съветската страна се интересува от цените, да ги търси направо от София.

На 25 февруари в Москва пристига нашата “тежка артилерия” - социалдемократът Димитър Нейков - министър на търговията и промишлеността, и Иван Стефанов, които стават съответно ръководител и замест-

³⁰ Стенограма... - АБАН, ф. 138 с “Академик Иван Стефанов”, оп. 1, а.е. 7. л. 38-43. Раздел “Търговски преговори в Москва”. Ползвани са данни и от: *Димитров, Г.* Дневник. С.: УИ “Св. Климент Охридски”, 1997, с. 461, 467, 468, 470 (забележете: този обемист и доста съдържателен дневник на величаения десетки години вожд остава неиздаден, под възбрана през цялото комунистическо управление); *Исусов, М.* Сталин и България. С.: УИ “Св. Климент Охридски”, 1991, с. 112-115, 119.

Прибавяме думи на един негов приятел от 40-те години, също съден по процеса “Трайчо Костов”, че Иван Стефанов починал “с вярата, че един ден ще се хвърли пълна светлина върху процеса, на който стана жертва, и върху порочната тоталитарна система” (*Христов, Б.* Изпитанието. Спомени за процеса и съдбата на Трайчо Костов и неговата група. С.: УИ “Св. Климент Охридски”, 1995, с. 110). С написаното по-долу поне малко спомагаме за събждането на тази негова вяра.

ник-ръководител на делегацията. Живеещият все още в СССР Георги Димитров повиква Стефанов насаме и поверително му казва: “Пред партията, правителството и народа за преговорите отговаряш ти. Ти участвуващ като председател на Народната банка и като политическо лице. [...] Ние със съветските хора сме братя – в това няма съмнение. Но на съветските специалисти в търговията окоито им няма да мигне да одерат от гърба ти не една, а десет кожи. Отваряй си очите на четири и ме дръж в течение на работата.”

Особено недобро започва да се очертава положението с българските тютюни и розово масло. Нашите пратеници представят данни за тютюна ни, които са доста по-ниски от наличните количества.³¹ Наркомът (министърът) на външната търговия Анастас Микоян упреква българите за това, като се позовава на сведения от България. Според Ив. Стефанов целта на руснаците е да препродават навън нашия тютюн и розово масло. От съветска страна предлагат цени за тютюните и други стоки въз основа на статистическите ни данни от първото полугодие на 1944 г. Това обаче не е изгодно за българите. На свой ред нашите пратеници заявяват намерение да купят вълна и памук, като първо искат да уточнят по какви стандарти се формират съветските цени на вълната. Отговорено им е, че няма такива. Стефанов обаче успява да се сдобие с брошура за тези стандарти и казва на Микоян за нея. Получава отговор: “Тя не важи”... Като реакция на “потайността” ни за тютюните съветските колеги заявяват, че не разполагат с голяма част от това, което българите искат да купят от тях.

Напрежението расте и се появява опасност преговорите да се провалят. За да не се стигне до криза, на 2 март Г. Димитров настоява пред Микоян да разгледа новите български предложения за цената на тютюна и да отчете много голямото значение на спогодбата за отношенията между двете държави. Въпреки това на 8 март преговорите блокират. Димитров спешно се среща с членове на делегацията, сред които е и Ив. Стефанов, а след часове – със съветския външен министър Вячеслав Молотов и с Микоян. На следващия ден ръководителят на нашата делегация Д. Нейков пише на Микоян, че провалът на преговорите ще навреди сериозно на новото българско правителство. Ето защо предлага и двете страни да направят отстъпки. Съвместните усилия успяват и на 14 март е подписан първият търговски договор между СССР и България.

³¹ Обичайната тактика при търговските преговори (да се продава по-скъпо и да се купува по-евтино) плюс скриването от българска страна на количествата наш тютюн с цел ограничаване износа за СССР са едни от обвиненията срещу Трайчо Костов, Иван Стефанов и други подсъдимни на процеса през 1949 г. (Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С.: Дирекция на печата, 1949, с. 137).

На 24 март Ив. Стефанов се завръща у нас без всякакви проблеми. Ала внезапно през юни всички комунисти от делегацията са повикани в ЦК. Там комисия начело с Трайчо Костов разследва държанието им в Москва при търговските преговори във връзка с оплакване от СССР за антисъветско поведение. Стефанов отрича тези обвинения и изтъква “въжеиграчествата” на съветските делегати: “Ние сме длъжни да отстояваме известни позиции. Ако това се смята за антисъветско поведение, наистина имаше такова нещо; но поведение срещу техните недобросъвестни специалисти.”

Комисията все пак решава, че членовете на делегацията са имали антисъветско поведение и смята да предложи на ЦК да ги накаже. Ив. Стефанов и другарите му излизат като “попарени”. Все пак не се стига до очакваното наказание. Изглежда, от незабавна разправа “антисъветистите” са спасени от Г. Димитров - след като на 4 ноември 1945 г. той се завръща в България, въпросът за тяхното наказване не се повдига. Ив. Стефанов не е свален от поста директор на БНБ, а дори по предложение на Димитров става финансов министър на 31 март 1946 г., както и академик през 1947 г. Стефанов дейно участва и в Мирната конференция в Париж през 1946 г. Всички тези повишения стават след съветските обвинения.³²

В интерес на историческата истина е да се каже повече за репресирането на Иван Стефанов, за да се изясни и това “черно”, а не “бяло” поле.³³

Като министър той остава до август 1949 г., когато под натиска на ЦК на БКП подава оставка, а през септември е арестуван. На зловецкия скалъпен процес срещу ръководния деец Трайчо Костов и “бандата” му Стефанов е обвинен за измяна (един от централната тройка, организираща заговор срещу “демократичния държавен строй”), шпионаж за Англия, предателство, саботаж и вредителство.³⁴ Той се признава за виновен!... Само по този начин – психически сломен, под заплахата от смърт, е можал

³² Автобиография..., л. 3; Русенов, М. Академик д-р Иван Стефанов и българската финансова мисъл. - Финанси и кредит, 1979 г., N 5, с. 59.

Да отбележим и близостта между двамата дейци – насаме Ив. Стефанов нарича българския водач “Бай Георги” (Стенограма ..., л. 50). За Георги Димитров той имаше високо мнение за разлика от властници като Васил Коларов, Вълко Червенков и Тодор Живков. Това ми го е казал лично. Според някои колеги той освен другото ценял уменията на Димитров да изслушва чужди мнения и да се съгласява с обосновани критики на свои идеи или предложения.

³³ Например може да се запитаме защо Иван Стефанов като финансов министър е назначен на по-нисък пост директор на академичен институт? И дали това не е част от играта на червената върхушка, предвид очаквания скорошен край на Г. Димитров, да си разчисти пътя към властта?

³⁴ В обвинителния акт и присъдата не се набляга върху търговските преговори със СССР. Освен това съвсем бегло адвокатът на Ив. Стефанов споменава, че е “уредник” на Икономическия институт.

да спаси живота си (осъден е на доживотен строг тъмничен затвор). След години казва пред доверени хора от Института за държането си по време на процеса: “Ще разберете защо само ако попаднете в ръцете им!...”³⁵

На 29 март 1956 г. по време на размразяването след смъртта на съветския вожд Йосиф Сталин “трайчокостовистите” са реабилитирани. Стефанов оглавява секция в Икономическия институт на БАН и катедра във ВИИ “Карл Маркс”. Той обаче не е доволен от такава “реабилитация под сурдинка”. Исква нещата да се разнищят, търси възмездие, компенсация. Като последица от несмиреността му, макар и да е член на партийното бюро при ВИИ, през 1958 г. е изключен от БКП за “нездрави прояви”.³⁶ След писмените му възражения е възстановен в партията през 1961 г.

След затвора и новите перипетии Иван Стефанов избягва да говори по-свободно в рамките на Икономическия институт на БАН изобщо за политика. Пред по-близки колеги споделя, че поддържа австрийската школа и Бьом Баверк. През последните си години при срещи най-вече със съветски учени той все спореше, търсеше уточнения и добавки към социалистическата теория и практика.

С времето репресирането е официално забравено и в “поздравителните” статии за Иван Стефанов започват да се сипят похвални мнения - един от пионерите и стожерите на българската икономическа и статистическа теория и практика, първият учен-марксист у нас в областта на статистиката, активен борец против фашизма и капитализма, носител на орден “Георги Димитров”, народен деятел на науката, герой на социалистическия труд, приветстван лично от държавния глава Тодор Живков.³⁷

³⁵ Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С.: Дирекция на печата, 1949, с. 14, 55-56.

Открай време този позорен процес се премълчава или изкористява. Най-често се пропускат хулните заключителни думи на Ив. Стефанов за Тр. Костов: “провокактор, подлец, предател”... Според някои така той изразил остро си недоволство от Костов, който противно на уговорката, не се признал за виновен (*Стефанова-Гатева, Б. Ив.* Неподправени спомени за баща ми. – В: Шапкарев, П. и др. Сто години..., с. 187). Това е неубедително, най-малкото защото не опровергава друга версия, основана върху поверителните доскоро писмени свидетелства на самия Ив. Стефанов (ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е. 221, л. 119-120. [Цит. по *Иусов, М.* Последната година на Трайчо Костов. С.: Хр. Ботев, 1990, с. 90-94 – б.а., Н.И.]). Той изрично пише за процеса: “Аз не изложих следствието, а му служих по най-добрия начин.”

³⁶ Автобиография..., л. 3.

³⁷ Б.а. Академик Иван Стефанов на 65 години. – Икономическа мисъл”, 1964, N 4, с. 122; Г. К. Академик Иван Стефанов. – Списание на БАН, 1969, N 3-4, с. 181; *Шапкарев, П., П. Найденова.* Академик Иван Стефанов на седемдесет години. - Известия на Икономическия институт при БАН. Т. 37. С., 1971, с. 24; *Шапкарев, П.* Академик Иван Стефанов на 75 години. - Икономическа мисъл, 1974, N 4, с. 106; Некролог за смъртта на Иван Стефанов. - Икономическа мисъл, 1980, N 7, с. 127.

За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор...

Академик Иван Стефанов беше личност в Икономическия институт на БАН!³⁸ С висока, вече леко попрегърбена фигура, достолепна осанка, внимателни наблюдаващи очи, духовит и остроумен, той правеше силно впечатление. Беше образ на европейски възпитан и дълбоко мислещ човек и учен!

*

Икономическият институт на БАН не е създаден на празно място. Той стъпва (с различен обхват, “кръщелно име”, усилия, кадри, имущество) върху Статистическия институт за стопански проучвания, Българското икономическо дружество, Министерството на финансите и Главното управление по въпросите на литературата и издателствата (Главлит). Негов първи директор, в голяма степен формален, номинален е властник номер две в държавата акад. Васил Коларов, а официализиран (постоянен, щатен) – акад. Иван Стефанов. Последният управлява всичко на всичко пет месеца, защото изпада в немилост заради процеса срещу Трайчо Костов и групата му.

3.IX.2009 г.

³⁸ През февруари 1980 г. – годината на неговата кончина, ми сподели за най-бурните години от живота си. Почти всички колеги твърдяха, че пред тях той не е говорил така открито за политически спомени. Ето защо доверието на академика към мен особено ме радва.